

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри світової
літератури та культури
Херсонського державного
університету*

ГЕНОТВОРЧІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМАТИКИ ЛІТЕРАТУРНИХ ВІРШОВАНИХ КАЗОК П. БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА

Вітчизняне літературознавство останніх десятиріч наповнене активно маркованими ґрунтовними, змістовними дослідженнями з проблеми своєрідності українського літературного процесу початку ХІХ ст.

В естетичному просторі нової української літератури перших десятиріч ХІХ століття відбувалося "...своєрідне накладання й синтез трьох художніх стихій: народної сміхової культури, "низового" бароко... і "низького" класицизму, в якому не лише дійсність, а й античну традицію переосмислено в гумористичному плані. Це виразно-сміхове бачення світу в українській літературі на початку ХІХ ст. пов'язано з поетикою бурлеску" [4, с.33], який був однією з найпродуктивніших стилєвих течій українського письменства майже до початку 30-х років ХІХ віку. Найповнішим виявом нових ідейно-естетичних тенденцій української літератури стає бурлескно-травестійна поема І. Котляревського "Енеїда". Український поет, скориставшись "світовим сюжетом про Енея" та образним багатством національних бурлескних і травестійних традицій, у формі творчого переспіву-перекладу інонаціонального твору уповні змалював багатоманітні сторони буття українського націосоціуму межі ХVІІІ-ХІХ ст., передав глибину його менталітету, чим порушив актуальні суспільно-громадські та морально-етичні проблеми.

"Енеїда" як суспільно-естетичне явище посприяла появі плеяди українських письменників, для яких творча майстерність і художня манера І. Котляревського стали ідейним й естетичним зразком, навіть прикладом для наслідування. "У напрямку, визначеному І. Котляревським, пішли інші ... літератори, що своє творче самовираження частково або й усе цілком, свою, зрештою, творчу долю пов'язали з тоді ще не зовсім певним процесом становлення нової форми письменства" [4, с.4]. Це були письменники, різні за мистецькими уподобаннями, світоглядними позиціями, культурною активністю. Неоднорідними були складові цього багатогранного творчого масиву, де поряд із визнаними митцями (П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко) були автори менш відомі (П. Білецький-Носенко, І. Думитрашко, М. Макаровський, С. Писаревський, О. Рудиковський, П. Кореницький). Але літературознавець, відтворюючи автентичний стан мистецтва слова, не повинен вдаватися до оціночного аспекту дослідження, натомість у творчості будь-якого письменника можна й необхідно віднайти самобутні художні явища, засоби, прийоми.

Літературна цінність творчості менш відомих письменників зайвий раз підтверджується тим історико-літературним фактом, що автором віршованої літературної казки, на той час нового жанру в літературі перших десятиріч ХІХ ст., став П. Білецький-Носенко – один із тих, хто продовжував традиції І. Котляревського в літературі цього періоду. Справді, "в цій літературі вимальовувалися характерні риси, творчі шукання доби. Це був ґрунт, який не лише всмоктував у себе те, що давали визначні літературні діячі, а й, зі свого боку, живив і збагачував їх" [6, с.199].

О. Гончар зазначав, що "першим у цьому жанрі виступає П. Білецький-Носенко, який близько 1812 р. написав 23 віршовані твори, назвавши їх казками" [2, с.85]. Частину тих літературних казок, яку вдалося зберегти (їх близько чотирнадцяти), було надруковано лише

в другій половині XIX ст., 11 жовтня 1872 року, у збірці під назвою "Гостинець землякам: Казки сліпого бандуриста, чи співи об різних речах".

Автор перших вітчизняних літературних казок П. Білецький-Носенко є однією з найбільш яскравих постатей просвітницької генерації культурно-освітніх діячів початку XIX ст., прекрасним знавцем української народної культури, відомим фольклористом, науковим та педагогічним діячем, автором творів найрізноманітніших жанрів: байок, балад, поеми "Горпинида" чи "Вхопленая Прозерпина", роману "Зиновій Богдан Хмельницький".

Слід зауважити, що П. Білецький-Носенко був глибоко освіченою людиною, досконало володів кількома іноземними мовами; передплачуючи різні періодичні видання, уважно стежив за розвитком європейського та вітчизняного літературних процесів. Пізніше П. Білецький-Носенко почав активно займатись фольклористичною діяльністю, став одним із найбільш гарячих прихильників творення літератури рідною мовою, розгорнув широку наукову, публіцистичну та літературну діяльність.

Успіх "Енеїди" І. Котляревського – упровадження письменником бурлескно-трагестійних традицій для трансформації іонаціональної легендарно-героїчної епопеї в національно-побутовий твір, що торкався актуальних проблем і водночас становив новаторське явище культури, став рушійною силою створення письменником саме жанру віршованої літературної казки як реалізації сформованих художньо-естетичних уподобань П. Білецького-Носенка.

Основою сюжетно-композиційної структури літературних казок П. Білецького-Носенка стали, окрім фольклорних жанрів і мотивів, "мандрівні" сюжети "conte"-творів іонаціонального походження французьких письменників, зокрема, Вольтера, Лафонтена, Бартеlemi та німецького письменника Галлера. Попри це, жанр "conte" передбачає установку на усну оповідь або письмове повісткування, що імітує подібну форму оповіді, поза залежності від того, чи є в ньому елемент чудесного або ж його немає, то в українській мові слово "казка", навпаки, акцентує увагу реципієнта саме на казковій, чарівно-фантастичній і вигаданій стороні зображуваних у ній подій [7, с.37].

Свідомою естетичною настановою автора в текстах уже власних казок стає максимальне наповнення творів українським первнем; відтак, просторові, часові, буттєві, предметні компоненти цих творів набирають виразної національної локалізації. Подієвість творів письменника, аналогічно з народною казкою, формується в невизначеному минулому, але це – минуле України в різних її просторових орієнтирах. Колізії казок розгортаються або в Прилуках за часів Гетьманщини ("Навісна"), або в Києві чи в селі на схилах Дніпра ("Три бажання", "Добриня да Цуцик", "Вовкулака", "Мильні баньки"). Письменник наповнює змістові перипетії цих творів ментально-побутовими замальовками, етнографічними деталями, тим самим досягає реальності епізодів казок, ситуацій, образів, певному звільненню від казкової умовності та схематизму.

Сюжетні колізії літературної віршованої казки письменник розгортає дотепно, жваво, невимушено, втілюючи при цьому власну дидактичну тезу. Засудження жадібності, заздрості логічно впливає із сюжетної колізії казки "Мильні баньки", побудованої на дотепному змалюванні бажання убогого глухівського міщанина розбагатіти за рахунок торгівлі склом, яке він і розбив, захопившись власними мріями. Критика пихатості, зарозумілості, сварливості пов'язується з демонологічно-фантастичною розповіддю про незвичайні події, що трапилися з героїнею казки "Навісна" Меласею. Позитивне зображення героя з демократичного середовища є характерною ознакою морального світу казки "Добриня да Цуцик".

Ці семантико-образні концепти вказаних творів дозволяють віднести їх до жанрової модифікації повчально-розважальних казок, чого не можна з повною впевненістю сказати про такі літературні віршовані казки П. Білецького-Носенка, як "Урок панам", "Пан Писар", "Кумедійщик", "Невозможное, чого сам біс не здуха зробить". У них простежуємо тенденцію до переорієнтації ментально-буттєвих описів та деталей з побутово-описових на

соціальні. У творах відверто викриваються болісні суспільно-громадські вади того часу (хабарництво, казнокрадство, зловживання службовим становищем високих сановників тощо). У традиціях просвітницького реалізму їхня тематика спрямовується на розкриття сучасних письменнику проблем не в плані побутово-етичному, а із спрямованістю на зображення негативних суспільно-громадських явищ. Така семантична змістонаповненість казок зумовила особливості їхньої художньої форми. Прагнучи до дотепності, жвавості, цікавості викладу змісту, П. Білецький-Носенко доповнює їх соціально виразними штрихами, конкретизує явища побутової реальності. Змалювання окремих епізодів набуває викривального характеру та негативно-констатувальної тональності живописання. По-іншому реалізувались трансформовані народноказкові мотиви в ролі органічної складової художнього світу літературної казки. Особливо виразно таку сукупність авторських прийомів як одного із засобів створення індивідуально-авторського художнього світу простежуємо в казковому творі письменника "Урок панам (Подражаніє Вольтеру)".

Головний герой казки "Урок панам" молодий князь Ратмир жив розкішним, безтурботним та свавільним життям. Як "управитель" держави разом із своїми радниками, він доводить країну до страшного злиденного існування. У казці, відповідно до ліберально-поміркованих поглядів самого автора, деспотизм подається лише як дисгармонія в топісї узвичаєного світопорядку. Поки "в палаці регіт лиш да блазні", "всі піддані сел, столиці вопили з голоду, з нужди", "закони ж, правда, суть заглохли та поснули", а народ "хрешений від подушевщини крихтів" [1, с.99-100]. Літературний засіб антитези стає провідним у змісті даної казки і зумовлює наявність даних викривальних інтонацій у тексті твору. Казка виступає опосередкованою формою відтворення соціального антагонізму кріпацької доби на Україні [5, с.180]. У художній структурі казки виростає інший простір – макросвіт незвичайних, неймовірних перетворень, кінцева мета яких – утвердження закону життєвої справедливості як нормативної ознаки людського життя. Закономірним з точки зору народноказкових традицій є сюжетно-композиційний хід авторської казки П. Білецького-Носенка – зниження соціального статусу головного героя, перенесення його з вершини влади в знижено-матеріальну. "Правитель" стає звичайним підданим, підлеглим, "якого відправлено до стайні доглядати "ослів татарів", тобто "перевиховуватися", як звелів "творець" [3, с.103].

Змістовний центр іншої літературної віршованої казки П. Білецького-Носенка "Пан Писар" – пригода головного героя казки з трагічним фіналом. Казка, як завжди, починається вступом автора, що містить соціально-компаративну модель, де порівнюються минулі часи з теперішнім буттям України:

... Колись давно
Пан Писар тяг варену,
- Секретарі – вино.
Той як хоч і боявсь, а ці?
І кнута ні гадки,
Той базаринки драв,
а ції, кажуть, взятки [1, с.62].

П. Хропко зазначав, що у вступі П. Білецький-Носенко окреслив проблему своєї казки, її виразну спрямованість на сучасну письменникові соціальну дійсність, в якій факти хабарництва в чиновницькому середовищі процвітали і стали типовим явищем [9, с.63]. До змалювання громадських лих сучасного авторові українського суспільства звертався й І. Котляревський у поемі "Енеїда" в ідентичному аспекті, коли навіть Венера несе Зевсові подарунок.

Констатувавши побутування цього негативного суспільного явища, поет переходить до відтворення подій казки. Писар з дружиною їде замолювати свої гріхи до Києва, коли, під час переправи через Дніпро, вони опиняються під загрозою загибелі. Художня реалізація авторської позиції в цій казці відбувається, насамперед, шляхом зумисне загостреної

тональності подій народної побутової казки-новели та використання потенційних можливостей бурлескних мовно-зображальних засобів. Як відомо, сугестивно-образний вплив новелістичної народної казки досягається добором у її фабулі грубуватих і неймовірних подій, зовні алогічних і химерних. У зображенні людських стосунків вона не виключає грубих натуралістичних сцен, їдкою жарту. Бурлескне моделювання життєвих явищ характеризується різкою невідповідністю між "високою" темою та її "низьким" викладом, оформленим жартівливою буфонадною мовою. Синтез цих художньо-образних форм простежуємо в казці "Пан Писар", де подію трагічної тональності подаємо в уїдливо-іронічному тоні взагалі. Обрана тема є популярною у фольклорі, Д. Чалий, розкриваючи особливості розвитку реалізму в першій половині XIX ст., указував на надзвичайно широку популярність серед народу саме соціально-побутових казок, народних анекдотів про писаря.

Українська складна життєва ситуація, в яку потрапив пан Писар, в зображенні П. Білецького-Носенка постає як комічно-трагедійна. Боротьба головного героя за життя набуває шаржово-натуралістичних, навіть грубих форм. "Пан Писар", – іронізує автор, – потонув не зразу, бо на ньому була "ведмежа шуба" і сам "гладкий, мов груба, то й ніби сало сплив" [3, с.100]. Нагнітання порівнянь (мов груба, ніби сало) як образно-стильові особливості художньої палітри казки П.Білецького-Носенка максимально принижують персонажа в очах реципієнта. Кульмінація твору пояснює сутність спотвореного хабарництва сприйняття Писаря: "Виявляється на сотні людських голосів: "Давай! Подай! Давай". Писар не реагує, бо "Давати було не в його правилах" [3, с.100]. Життєву позицію хабарника, яка врешті-решт стає причиною трагічної загибелі Писаря у водах Дніпра, озвучує в кінці твору його наївно-правдива дружина:

Чи можна, пак, давати? Од цього зцупить ляк;
Ви сим його навек запропастите!
Йому кажіть: на! возьми! прийми! бери!
Він брать чужее звик, а не давав ізроду!"
Тим часом писар сів в Дніпрі [1, с.63].

Моделювання "знижено-матеріальної іпостасі" в змалюванні складної життєвої ситуації, використане автором у творі, постає формою його "присутності" в семантично-художньому просторі літературної казки, тому казка "Пан Писар" майстерно узагальнює типові картини хабарництва, яке процвітало в чиновницькому середовищі.

До цієї ж теми П. Білецький-Носенко звертався й у казці "Невозможное, чого сам біс не здужа зробить", сюжет якої побудований на використанні традиційного народно-казкового мотиву про запродаж душі чортові. У кінцевому епізоді твору автор відверто звинувачував сучасні бюрократичні негаразди, адже навіть чорт не зміг виконати бажання дружини головного героя: знайти чиновника, який не бере хабарі.

Такого й мира до скінчення,
І під землею б чи одрив!
З ліхтарной обійди вселенну,
Сю праведну душу спасенну,
Шкода, мій пане, не знайду [1, с.77].

Конкретна життєва основа фантастичного казкового прийому має соціальну спрямованість, викриває хабарництво як одну з огидних рис пансько-чиновницького побуту. Поява таких виразно-викривальних творів у художній спадщині П. Білецького-Носенка не випадкова, тому що, перебуваючи на державних посадах, письменник був свідком службових зловживань чиновників, і зображення цього явища у його казках ґрунтується на реальній основі. Зрозуміло, що П. Білецький-Носенко, сповідуючи моральні ідеали доби Просвітництва, негативно ставився до здириництва, розглядаючи його як українське грубе порушення етичних законів людського суспільства. У літературній віршованій казці "Пан Писар" ототожнюються фольклорні й літературні традиції, бурлескний стиль опису в казці

виявляється адекватною формою розкриття народної рецепції змальованих подій, в основу казки покладено загальновідомі мотиви народних анекдотів та оповідань про писаря.

Причиною звернення до цієї теми виступає також яскрава виразність зображення цього негативного суспільного явища в "Енеїді" І. Котляревського, яка, як нам відомо, мала величезний вплив на формування П. Білецького-Носенка-письменника просвітительської генерації. Справді, "як гуманіст і просвітник І.Котляревський ставить свій сміх на службу суспільному прогресові, досягненню гармонії між особистим і суспільним, між людиною і державою. Взаємно опосередковані утвердження і заперечення в неоднозначному (амбівалентному) сміхові, як і в Гоголя, виводять цей сміх за межі суто розважального у сферу серйозного" [4, с.77]. П. Білецький-Носенко – письменник поміркованих світоглядних позицій – у казках "Пан Писар", "Невозможне, чого сам біс не здуха зробить" зображував випадки хабарництва, звертаючи увагу передусім на причини цього явища не стільки з метою його заперечення, оскільки для засудження з позицій моралізаторських принципів просвітницького реалізму. Так, у казці "Кумедійщик", засуджуючи хабарництво як сучасне огидне суспільно-громадське явище, П. Білецький-Носенко пояснював його існування природними нахилами людини, її схильністю до негативних учинків і проявів зла в особистій діяльності:

Да хто родивсь хапать,
Як та шкодлива кішка,
Лиса або мартишка,
Вже певно буде драть;
Чи явно, чи спід тишка,
Хоч він гевал чи пан [1, с.18].

Ці казки побудовані за принципами вільного віршування – ямб, яким вони написані, різностопний : двох та трьох – "Пан Писар"; чотиристопний ямб із вільно розташованими пиріхіями у казці "Невозможне, чого сам біс не здуха зробить"; казка "Кумедійщик" написана, переважно, правильним трьохстопним ямбом. Також вони позначені вільнішими принципами римування, поєднуючи перехресне, парне і кільцеве, завдяки чому реципієнтові сугестіюється відповідна настроєва налаштованість.

На думку Б. Деркача, негативно-тенденційна спрямованість казки П. Білецького-Носенка "Кумедійщик" проти суспільно-етичних вад націосоціуму зумовила її належність до жанрового різновиду соціально-побутової з відвертим сатирично-викривальним струменем [3, с.96].

На нашу думку, казки "Урок панам", "Пан Писар", "Невозможне, чого сам біс не здуха зробить", "Кумедійщик", зважаючи на обмеженість їхнього соціального критицизму, генеза якого – помірковано-ліберальні погляди їх автора, належать до сатиричних індивідуальних ("пасквільних") творів, адже, сатира, на думку І. Франка, буває двоїста: ".../ перший рід просто тикає личностей, що через своє становище, свій характер, свої особенності і навички сталися всім ізвісними, і хочь представляють собою і ізвісний рід, або тип людей, то все-таки виступають в сатирі з всіми своїми особенностями і личними свойствами. Той рід сатири ми назвали б гречеською, або старою сатиною, бо, піднесена до достоїнства правдивої поезії, являється вона тільки у греків під видом "старої комедії". У нас охрещено сей рід ненависним іменем "пасквіля". Другий, пізніше вироблений рід сатири, єсть той, що представляє вправді людей в сатирі, но таких, – а властиво в таких моментах, – що тоті їх свойства, тоту їх діяльність однести мож до цілого подібного розряду людей – і, що в сатирі не видно ніяких личних особенностей" [8, с.20].

Констатуємо, що відтворення національного життя України в усіх його виявах – основа авторського світообразу літературно-казкових творів П. Білецького-Носенка. Найхарактернішими рисами його літературної віршованої казки вважаємо авторські дидактичні тенденції, змалювання негативних явищ суспільно-громадського життя України, етнографічно-побутове живописання, що надає його творам виразного національного

колориту, звернення до фольклорно-поетичних образних засобів. Ідентифіковані особливості художнього світу літературних казкових творів П. Білецького-Носенка – це, насамперед, результат впливу на формування загальної жанрової природи цих творів вітчизняних художніх традицій українського літературного процесу початку ХІХ ст., а саме – образного потенціалу творчого досвіду І.Котляревського як автора поеми "Енеїда" і домінантності функціонування в цей період розвитку вітчизняної літератури бурлескного стилю.

Література :

1. Білецький-Носенко П.П. Гостинець землякам: Казки сліпого бандуриста, чи співи об різних речах /Павло Павлович Білецький-Носенко. – К., 1872. – 157 с.
2. Гончар О.І. Просвітительський реалізм в українській літературі: жанри та стилі /Олексій Іванович Гончар. – К. : Наукова думка, 1989. – 176 с.
3. Деркач Б.А. П.П. Білецький-Носенко: Життя і творчість /Борис Андрійович Деркач. – К. : Наукова думка, 1988. – 230 с.
4. Історія української літератури ХІХ століття : У 2 кн. : Підручник /[за ред. акад. М.Г. Жулинського]. – К. : Либідь, 2005. – Кн.1. – 656 с.
5. Історія української літератури (Перші десятиріччя ХІХ століття) : Підручник для вузів / П.П. Хропко, О.Д. Гнідан, П.І. Орлик та ін. [за ред. П.П. Хропка]. – К.: Либідь, 1992. – 512 с.
6. Історія української літератури : У 8 т. – К. : Наукова думка, 1967. – Т.2. –1967. – 671 с.
7. Скакун А.А. Проблема теоретического разграничения жанров басни и "сказки" в трудах европейских критиков и исследователей XVIII-XX веков /А.А. Скакун //Мировая культура XVII-XVIII веков как метатекст: дискурсы, жанры, стили: материалы Междунар. науч. симпоз. ["Восьмые Лафонтеновские чтения"]. Серия "Symposium", выпуск 26. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 35-43.
8. Франко І. Збір. творів : У 50 т. /Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 26. – 1980. – С. 20-21.
9. Хропко П.П. Біля джерел української реалістичної поезії (10-40 рр. ХІХ ст.) /Петро Панасович Хропко. – К. : Видавництво Київського університету, 1972. – 187 с.

Анотація

О. ГОРБОНОС. ГЕНОТВОРЧІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМАТИКИ ЛІТЕРАТУРНИХ ВІРШОВАНИХ КАЗОК П. БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА

В статті розглядається художньо-тематична своєрідність літературних віршованих казок П. Білецького-Носенка в контексті розвитку вітчизняного естетичного простору початку ХІХ століття, впливу творчості І. Котляревського на розвиток літературного процесу цього періоду. У дослідженні осмислюються витoki, змістово-художня своєрідність літературно-казкових текстів письменника, їх зв'язок з творчою манерою першого класика української літератури як автора поеми "Енеїда". Динаміку авторського художнього світу в літературних казках П. Білецького-Носенка, його спрямованість на відтворення конкретного історично-суспільного життя України початку ХІХ століття авторка статті трактує як результат впливу творчості І. Котляревського на формування естетичних інтересів письменника.

Ключові слова: віршована літературна казка, бурлеск, трансформація, інонаціональний твір, авторська позиція.

Аннотация

**О. ГОРБОНОС. ГЕНОТВОРЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМАТИКИ
ЛИТЕРАТУРНЫХ СТИХОТВОРНЫХ СКАЗОК П. БЕЛЕЦКОГО-НОСЕНКО**

В статье рассматривается художественно-тематическое своеобразие литературных стихотворных сказок П. Белецкого-Носенко в контексте развития отечественного эстетического пространства начала XIX века, влияния творчества И. Котляревского на развитие литературного процесса этого периода. В исследовании осмысливаются истоки, содержательно-художественное своеобразие литературно-сказочных текстов писателя, их связь с творческой манерой первого классика украинской литературы как автора поэмы "Энеида". Динамику авторского художественного мира в литературных сказках П. Белецкого-Носенко, его направленность на воспроизведение историко-общественной жизни Украины начала XIX века автор статьи трактует как результат влияния творчества И. Котляревского на формирование эстетических интересов писателя.

Ключевые слова: стихотворная литературная сказка, бурлеск, трансформация, инонациональное произведение, авторская позиция.

Summary

**O. HORBONOS. GENRE'S ASPECTS OF PROBLEMS P. BELETSKY-NOSENKO'S
LITERARY VERSE TALES**

This article describes the artistic and thematic originality of P. Beletsky Nosenko's literary-poetic tales in the context of domestic aesthetic space, the I. Kotlyarevsky's impact to the development of the literary process. The study comprehended the origins, content and artistic originality of writer's literary texts, their relationship with the creative manner of the first classic of Ukrainian literature. The author of the article treats the dynamics of the artistic world of P. Beletsky-Nosenko's literary tales, his focus on playing a particular historical and social life of Ukraine of the early 19th century as the impact of I. Kotlyarevsky to the formation of aesthetic interests of the writer.

Key words: literary fairy tale in verse, burlesque, transformation, the author's position.